

روابط متقابل مردم و حکومت در نسبت با ویژگی‌های حکمرانی مطلوب

(مطالعه موردی: نهج‌البلاغه)

احمد حکیمی گیلانی^۱، علی اختر شهر^۲، محمود ابراهیمی ورکیانی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۰۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۱

چکیده:

حکمرانی مطلوب امروزه به یکی از مفاهیم اساسی در علوم سیاسی تبدیل شده و کشورهای گوناگون سعی در هم‌نوایی با آن دارند. هدف از پژوهش حاضر بررسی روابط متقابل مردم و حکومت در قبال یکدیگر بر مبنای کتاب نهج‌البلاغه امام علی (ع) است. سؤال پژوهش حاضر بر چستی الگویی مطلوب از روابط متقابل مردم و حکومت از منظر امام علی (ع) استوار بوده و در مقام پاسخ، این فرضیه را به محک آزمون می‌گذاریم که در الگوی مطلوب از نظام سیاسی در اسلام، روابط مردم و حکومت به صورت متقابل است و می‌بایست آن دو را به‌طور هم‌زمان در نظر گرفت. در این پژوهش روش گردآوری داده‌ها مبتنی بر روش اسنادی، راهبرد پژوهش استقرایی - قیاسی، روش تجزیه و تحلیل داده‌ها روش تحلیل محتوا و ملهم از ادبیات نظری مربوط به حکمرانی مطلوب است. جامعه آماری این تحقیق شامل کلیه نامه‌ها، خطبه‌ها و حکمت‌های موجود در کتاب نهج‌البلاغه است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که حاکمیت قانون، اجماع‌گرایی، شفافیت، پاسخ‌گویی، برابری و فراگیری، اثربخشی و کارایی، مسئولیت‌پذیری، ثبات سیاسی و چشم‌انداز استراتژیک از جمله ویژگی‌های حکمرانی مطلوب بوده که در اسلام نیز به انتحای مختلف و با شدت و حدت خاصی به آن اشاره شده است. در مقابل آن، مردم نیز دارای تکالیفی هستند که شامل دوری از فساد، اطاعت از حاکمان، وفا به عهد و پیمان، خیرخواهی نسبت به حاکم، حمایت از حاکم، اعتماد کردن به حاکم، دوری از گمراهی، کنار گذاشتن غرور، پرهیز از افراط و تفریط، برقراری صلح و آشتی، همدلی کردن، شفاف بودن، زیر بار ظلم نرفتن، عبرت گرفتن می‌شود. همچنین نوع حکمرانی در اسلام با ویژگی‌های حکمرانی مطلوب نسبت معناداری برقرار است.

واژگان اصلی: حکمرانی مطلوب، امام علی (ع)، مردم، حکومت، اطاعت.

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی واحد سمنان، دانشگاه آزاد اسلامی سمنان، ایران

۲. استادیار گروه معارف اسلامی واحد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه و بیان مسئله

یکی از وجوه الگوی پیشرفت در حکومت اسلامی تنظیم روابط صحیح و مناسب میان مردم و حکومت است. این امر از زمان حیات پیامبر اسلام شکل گرفت و تا امروز همچنان ادامه دارد. با رحلت پیامبر و شروع غیبت کبری حضرت مهدی (عج) نحوه حکمرانی و حکومت‌داری به یک چالش اساسی تبدیل شد. بدون وجود حکومت بحث از پیشرفت و ترقی غیرممکن به نظر می‌رسد. بنابراین مباحث طولانی برای نحوه حکمرانی در اسلام به خصوص در سه سده گذشته شکل گرفت. عده‌ای تداوم نظام خلافت را پیش کشیدند، عده‌ای به فکر جدایی دین از سیاست و پیروی از غرب را مطرح کردند و برخی نیز در پی سازگاری میان اسلام و غرب قلم زدند. استقرار نظام جمهوری اسلامی در ایران در سال ۱۳۵۷، نظام سیاسی را با چالش‌هایی روبه‌رو کرد و این نظام درصدد برآمدن بر این چالش‌ها گشت که الگویی مطلوب از نظام سیاسی را در برابر نظام‌های سیاسی غزبی همچون لیبرالیسم و سوسیالیسم ارائه دهد. مبنای نظام جدید بر اسلام تکیه زده بود و شرایط زمان نیز در این الگو در نظر گرفته شد. «حکمرانی مطلوب در شکل کلی آن شامل احترام سیاستمداران و نهادها به حقوق بشر و اصول دموکراسی و حاکمیت قانون می‌شود». یکی از مسائل اساسی مطرح شده در حکمرانی مطلوب، روابط متقابل حکومت و مردم است. روابط متقابل مردم و حکومت نیز یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث در حوزه اندیشه سیاسی چه در غرب و چه در اسلام بوده به گونه‌ای که برخی بر این باورند رابطه و حقوق، یک سویه است؛ یعنی حقوق، تنها به حکومت منحصر است. به عقیده آنها حکومت مانند خداوند، حقوق متعددی بر مردم دارد و خود در برابر مردم، تکلیف و مسئولیتی ندارد. در مقابل، مردم نیز جز اطاعت از حاکم، هیچ حقوقی ندارند و می‌بایست بی‌چون و چرا از وی اطاعت نمایند. این دیدگاه بیشتر در اندیشه و فلسفه سیاسی قدیم نمود داشته است. در مقابل، اندیشه سیاسی جدید علاوه بر حقوق حاکمان، حقوقی نیز برای مردم در نظر گرفته و نظریات قبلی را مورد تخطئه قرار داده است. بر اساس دیدگاه جدید، مردم، صاحب حق شمرده می‌شوند و دولت برآمده از مردم و نماینده آنان است؛ نماینده‌ای که باید نیازهای شهروندان را تأمین کند (قادری و آقاجری، ۱۳۹۳: ۸۲-۸۵). این موضوع در اسلام نیز مورد چالش قرار گرفته است. برخی در مدح آن و برخی نیز در ضم آن قلم زده‌اند. در نظریات اسلامی نیز برخی از اندیشمندان و نظریه‌پردازان بر این باور هستند که حاکم نماینده خدا بر زمین بوده و صرفاً وی در برابر خداوند مسئولیت دارد که مردم مؤظف به اطاعت از دستورات و احکام صادره از ایشان هستند. این نظریه تا چندین سده به عنوان نظریه حاکم بر اندیشه سیاسی اسلام حکمفرما بوده است که عمدتاً از سوی نظریه‌پردازان سنی ارائه می‌شد (ماحوزی و اعتصامی،

۱۳۹۵: ۱۴۰). ورود تمدن غربی شکافی در بین اندیشه‌های سیاسی نیز به وقوع پیوست و اقدامات حاکم زیر سؤال رفت. پاره‌ای از اندیشمندان اسلامی سعی در تفسیر مجدد از اسلام و کتاب‌های دینی کردند. در شیعه نیز این مباحث مطرح گردید و نظریه‌پردازان شیعه با رجوع به منابع اصلی سعی کردند تا تفسیر به-روزتر و پویاتری از دین و سیاست ارائه نمایند (فیرحی، ۱۳۹۴: ۱۹۷).

یکی از منابع اصلی برای درک و فهم این موضوع که نظریه‌پردازان و اندیشمندان می‌توانستند به آن رجوع نمایند، کتاب نهج البلاغه حضرت علی (ع) است که منبعی معتبر برای اندیشه سیاسی اسلام به شمار می‌رود و خود تالی قرآن مجید، و عصاره‌ای است از معارف و تعلیمات اسلام. با این وجود برخی همچنان معتقد هستند که از اندیشه اسلام حقوق متقابل بین مردم و حاکم استخراج نمی‌شود و آنچه وجود دارد صرفاً اطاعت مردم از حاکم اسلامی است. برخی نیز این نظریه را مورد انتقاد قرار داده و معتقدند که در اسلام و به ویژه در کتاب نهج البلاغه حقوق مردم نیز محترم شمرده شده و توسط دین نادیده گرفته نشده است. با این حال، به نظر می‌رسد که تصویر روشن و شفافی از این موضوع در دسترس نیست. بنابراین مسئله پژوهش حاضر ابهام در نبود یک تصویر روشن از روابط متقابل مردم و حکومت بر اساس حکمرانی مطلوب در اندیشه سیاسی امام علی (ع) است. در واقع اختلاف بین مسلمانان بر سر ارائه یک الگویی مطلوب از حکومتداری و نحوه مواجهه با مردم وجود دارد و نظام‌های سیاسی در کشورهای اسلامی توانسته‌اند این اختلاف را حل نمایند. به همین منظور عده‌ای راه خلافت را در پیش گرفته، عده‌ای راه سکولاریسم را در نظر می‌گیرند، برخی راه سلفیسم را رفته و برخی نیز از الگوی پادشاهی تبعیت می‌نمایند. در حالی که همه آنان ادعای الگوسازی و الگوبرداری از نظام سیاسی در اسلام را یدک می‌کشند اما به نظر می‌رسد که با آن الگوی آرمانی فاصله‌ای عمیق وجود دارد.

۱- اهداف و سؤالات پژوهش

هدف از مقاله حاضر عبارت از بررسی و شناسایی الگوی صحیح روابط متقابل مردم و حکومت در اسلام بر مبنای شاخص‌های حکمرانی مطلوب است. این هدف در پرتو کتاب نهج البلاغه برگرفته از سخنان مبارک امیرالمؤمنین علی (ع) در صدد شناسایی این الگوی مطلوب است و در سه مرحله ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها این الگو را ترسیم می‌نماید. سؤال این پژوهش بر چستی الگویی مطلوب از روابط متقابل مردم و حکومت از منظر امام علی (ع) استوار است.

۲- پیشینه پژوهش

برای سهولت در کار پیشینه پژوهش را می‌بایست دسته‌بندی نمود. در دسته‌ی اول، آثاری قرار می‌گیرند که درصدد بررسی شاخص‌های حکمرانی مطلوب از منظر توسعه و رشد اقتصادی هستند که از جمله می‌توان به کار امیر محمودی و علیرضا آرش‌پور (۱۳۹۶) در مقاله «حکمرانی مطلوب: سازوکار ایجاد توانمندی در تحقق توسعه»، اکبر کمیجانی و پروانه سلاطین (۱۳۸۷) در مقاله «تأثیر حکمرانی مطلوب بر رشد اقتصادی در گروه کشورهای منتخب *OPEC* و *OECD*»، توکل حبیب‌زاده و حافظه سیفی (۱۳۹۲) در مقاله «تأثیر حکمرانی مطلوب بر اجرایی شدن حق بر توسعه با تأکید بر بعد ملی» روح‌الله صفریان و سید جواد امام جمعه‌زاده (۱۳۹۶) در مقاله «الگوی حکمرانی خوب، سرمایه اجتماعی و توسعه همه‌جانبه» اشاره داشت. دسته دوم آثاری هستند که یکی از شاخص‌ها را موضوع مورد مطالعه خود قرار داده‌اند که در این زمینه می‌توان از کار محمد جلالی و زهرا اثر (۱۳۹۵) در مقاله «پاسخگویی دولت: جایگاه، ارکان و پیش شرط‌ها»، حسین سلطان محمدی (۱۳۹۸) در مقاله «پاسخگویی و حکمرانی مطلوب در حکومت دینی» و حسام نقیبی منفرد (۱۳۹۵) در مقاله «صلح، عدالت و دموکراسی در پرتو حکمرانی مطلوب» نام برد. دسته سوم، آثاری هستند که نسبتی بین حقوق و حکمرانی مطلوب برقرار می‌سازند که کار پرویز امامزاده (۱۳۹۰)، در مقاله «جایگاه و نقش حقوق بشر در حکمرانی مطلوب»، فریبا حیدری (۱۳۹۵) در مقاله «قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در چشم انداز حکمرانی خوب» و سید جواد حسینی (۱۳۹۸) در مقاله «حقوق شهروندی و ارتقای حکمرانی مطلوب شهری» نمونه‌هایی از آن است. دسته چهارم از آثار، بین اخلاق و حکمرانی مطلوب پل می‌زنند که کار سید زین العابدین موسوی، حسین آقایی جنت مکانی و نورمحمد نوروزی (۱۳۹۷) در مقاله «نقش اخلاق اسلامی در حکمرانی مطلوب» در این مورد شایان ذکر است. دسته پنجم از آثار مورد بررسی، به موضوع مشابه با این مقاله پرداخته‌اند که می‌توان به کار سید مصطفی ابطیحی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی و تبیین حکمرانی شایسته در رویکرد حکمرانی نظام جمهوری اسلامی ایران»، جلال درخشه و جبار شجاعی (۱۳۹۴) در مقاله «شاخص‌های حکمرانی خوب در اندیشه و عمل امام علی (ع)» اشاره کرد.

جدول ۱. تفاوت و تشابه پیشینه پژوهش

مبنای تقسیم‌بندی	نویسنده(گان)	عنوان	وجه تشابه	وجه تفاوت
بررسی شاخص‌های حکمرانی مطلوب از منظر توسعه اقتصادی	امیر محمودی و علیرضا آرش پور (۱۳۹۶)	حکمرانی مطلوب: سازوکار ایجاد توانمندی در تحقق توسعه	بررسی ویژگی‌های حکمرانی مطلوب	نپرداختن به روابط متقابل مردم و حکومت
مطالعه قرار دادن یک شاخص از حکمرانی مطلوب	محمد جلالی و زهرا اژدر (۱۳۹۵)	پاسخگویی دولت: جایگاه، ارکان و پیش شرطها	توجه به حکمرانی مطلوب	نپرداختن به موضوع تملی وجوه و شاخص‌های حکمرانی مطلوب
نسبت برقرار کردن بین حقوق و حکمرانی مطلوب	پرویز امامزاده (۱۳۹۰)	جایگاه و نقش حقوق بشر در حکمرانی مطلوب	مطالعه حکمرانی مطلوب	نپرداختن به موضوع نظام‌سازی سیاسی
پل زدن بین اخلاق و حکمرانی مطلوب	سید زین‌العابدین موسوی، حسین آقایی جنت‌مکانی و نورمحمد نوروزی (۱۳۹۷)	نقش اخلاق اسلامی در حکمرانی مطلوب	مطالعه حکمرانی مطلوب	عدم توجه به نظام سیاسی و روابط متقابل مردم و حکومت
بررسی و تبیین حکمرانی مطلوب در روسکرد نظام جمهوری اسلامی	جلال درخشه و جبار شجاعی (۱۳۹۴)	شاخص‌های حکمرانی خوب در اندیشه و عمل امام علی (ع)	پرداختن به موضوع حکمرانی مطلوب و نسبت دادن آن با اسلام	عدم جامعیت و شاخص‌سازی محدود در آثار ما قبل.

اما این اثر با آثار مذکور تفاوت ماهوی داشته و نتایج آن نیز با آنان متفاوت است که در جدول بالا تفاوت این اثر با آثار پیشین مورد اشاره قرار گرفته است. ضمن اینکه آثار یاد شده به صورت توصیفی به موضوع نگریسته‌اند در حالی که این اثر به شیوه روشمند در پی تحقق موضوع است. ضرورت نوشتن این تحقیق در فقدان یک کار جدی و علمی در فضای دانشگاهی و نظام تصمیم‌گیری کشور و اهمیت آن در تبیین و آگاهی از چالش‌های نظام اسلامی و حل مسائل مبتلا به جامعه و نظام سیاسی است.

۳- ملاحظات مفهومی و نظری پژوهش

حکمرانی مطلوب راهی برای رسیدن به نتایج و شرایط مطلوب است و می‌تواند به عنوان یک الگویی در حکمرانی توصیف گردد. الگویی که منجر به بروز نتایج اقتصادی و اجتماعی مورد نظر شهروندان می‌گردد (پلومپترز و گراهام، ۱۹۹۹). این امر مستلزم وحدت افراد جامعه است و آنها را برای

دستیابی به عینیت سیاسی ترغیب می‌کند. به عبارت دیگر، استفاده صحیح از تمام منابع، شهروندان را مجاب می‌کند که دولت‌شان توسعه پایدار را تضمین می‌کند. بنا بر گفته بانک جهانی^۱ (۱۹۹۲) «حکمرانی خوب برای ایجاد و حفظ محیطی که توسعه قوی و عادلانه را ترویج و مکمل اساسی سیاست‌های اقتصادی سالم است» گفته می‌شود. صندوق بین‌المللی پول^۲ این مفهوم را به عنوان یک مفهوم گسترده که «همه جنبه‌های نحوه اداره یک کشور شامل سیاست‌های اقتصادی، چارچوب‌های نظارتی و پایبندی به قانون را در بر می‌گیرد»، تعریف و عمدتاً بر دو حوزه تأکید کرده است که مدیریت منابع عمومی از طریق اصلاحات که نهادهای بخش عمومی را پوشش می‌دهد و ایجاد و حفظ یک محیط اقتصادی شفاف و اثبات و مناسب برای فعالیت‌های بخش خصوصی (Biswas, October 2, 2020). حاکمیت برای بهبود وضعیت به پارامترهایی نیاز دارد. با توجه به تعاریف فوق، می‌توان گفت که حکمرانی خوب دارای ویژگی‌ها یا شاخص‌هایی برای ایجاد مدیریت اقتصادی مناسب و اطمینان از روابط بین دولت و جامعه مدنی است. در خصوص ویژگی‌های اساسی حکمرانی خوب، کمیسیون حقوقی سازمان ملل، طی قطعنامه شماره (۲۰۰۰/۶) این ویژگی‌ها را بدین شرح برشمرد: شفافیت (Transparency)، مسوولیت (Responsibility)، پاسخگویی (Accountability)، مشارکت (participation)، حاکمیت قانون (THE Rule of LOW) و انعطاف‌پذیری (Responsiveness).

همچنین در قطعنامه بعدی کمیسیون مذکور (قطعنامه شماره ۲۰۰۰/۷۲) ضمن تأکید بر ویژگی‌های بیان شده، حکمرانی خوب را به معنای مشارکت بیشتر به همراه پاسخگویی افزون‌تر معرفی نموده است. ویژگی‌های حکمرانی خوب با اندک تفاوت‌هایی از دیدگاه‌های دیگری نیز مطرح شده است. کمیسیون اقتصادی و اجتماعی ملل متحد برای آسیا و اقیانوسیه (Un escap) هشت ویژگی را برای حکمرانی خوب برشمرده که عبارتند از: مشارکت‌جویانه، وفاق محور، پاسخگویی، شفافیت، انعطاف‌پذیر، کارآمد و مؤثر، منصفانه و عام و تابع حاکمیت قانون. همچنین حکمرانی خوب تضمین می‌کند فساد به کمترین میزان برسد و دیدگاه‌های اقلیت مورد توجه قرار گیرد و مشکلات اقلیت آسیب‌پذیر در تصمیم‌گیری‌ها لحاظ شود. حکمرانی مطلوب به نیازهای فعلی و آینده جامعه اهمیت داده و آنها را مورد توجه قرار می‌دهد.

با توجه به تعاریفی که از حکمرانی خوب صورت گرفت، کارکردهایی را نیز می‌توان برای آن

^۱ - World Bank

^۲ - IMF

متصور شد که برخی از این کارکردها شامل موارد زیر می‌شود. هر چند در این بین کارکردهای دیگری نیز وجود خواهد داشت اما به صورت کلی در همین سه دسته قرار خواهد گرفت و این دسته‌بندی جزئیات را نیز در بر می‌گیرد.

- توسعه پایدار

توسعه پایدار انسانی به معنای گسترش حیطه انتخاب برای همه افراد جامعه است. بدین معنا که همه مردان و زنان جامعه به ویژه قشر ضعیف و کم‌درآمد محور فرآیند توسعه می‌باشند. توسعه پایدار انسانی ابعاد و ویژگی‌های مختلفی دارد که شامل توانمندسازی، همکاری و مشارکت، برابری و عدالت، تداوم و پایداری و امنیت می‌شود. این ویژگی‌های نمادین توسعه پایدار انسانی است که در صورت تحقق، کارکردها و نتایجی در جامعه به وجود خواهد آورد که از جمله آن می‌توان به کاهش فقر، محافظت و تجدید حیات محیط زیست، ایجاد شغل، رفاه پایدار، حمایت از حقوق زن و تشویق به پیشرفت زنان اشاره کرد.

- تقویت سرمایه

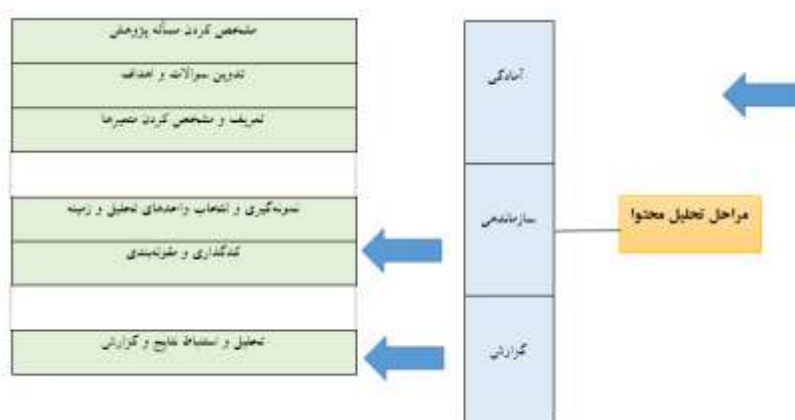
کارکرد دیگر حکمرانی مطلوب، شناسایی، ایجاد و تقویت سرمایه است. سرمایه خود دارای ابعاد متعددی است که برخی ابعاد کلیدی آن عبارتند از سرمایه اجتماعی، انسانی، سیاسی و مادی.

- توسعه نظام مردم‌سالار

مردم‌سالاری یک ایدئولوژی است که بیانگر مجموعه‌ای از ایده‌های سیاسی است و جزئیات سازمان سیاسی را تشکیل می‌دهد. به بیان دیگر، مردم‌سالاری مدلی از حکومت است که بر مبنای مشارکت مردم پایه‌ریزی شده است (ذبیحی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۲-۱۵).

۴- روش پژوهش

نوع پژوهش در این تحقیق بر اساس توسعه‌ای - کاربردی و به لحاظ ماهیت از نوع مطالعات همبستگی است. برای تحلیل داده‌ها به منظور رسیدن به پرسش فوق روش تحلیل محتوا (تحلیل محتوای کیفی) را به کار گرفته‌ایم که مراحل مختلف تعیین محتوا، تعیین مقولات، تعیین واحد تحلیل، کدگذاری و تحلیل را در بر خواهد گرفت. برای این منظور تعداد ۷۹ نامه، ۴۸۰ حکمت و ۲۴۱ خطبه بررسی شده است. سپس از درون این کتاب کدها، مضامین و مقولات استخراج می‌شوند که مرتبط با حکمرانی مطلوب است. منطبق انتخاب این تعداد از جامعه آماری بررسی مفصل و عدم اشباع نظری و اطلاعات گردآوری شده است که نویسندگان را مجبور به انتخاب این تعداد کرده است.

نمودار ۱. مراحل مختلف تحلیل محتوا (کریندورف، ۱۳۹۷: ۳۰-۱۵۰).

۵- یافته‌های پژوهش

۵-۱- شاخص‌های تکالیف مردم در برابر حکومت

یافته‌های این قسمت از پژوهش شامل تعدادی از کدها و مقولات است که از کتاب نهج‌البلاغه استخراج شده است. این مقولات به صورت استدلالی بوده و در جای خاصی به آن اشاره نشده بلکه توسط نگارنده به صورت تفهیمی از درون متن کتاب نهج‌البلاغه دریافت گردیده است.

الف- دوری از فساد

جدول ۲. تعداد فراوانی کدها در مقوله دوری از فساد

تعداد کدها	مؤلفه
۲	دوری از فساد

این مقوله دارای ۲ کد است. تخم فساد را در زمین نپاشیدن و چشم‌پوشی از لذت‌های دنیایی. این موارد نشان می‌دهند که همانگونه که حکومت نباید در حق مردم ظلم روا کند، مردم نیز این وظیفه را دارند که در زمین فساد ایجاد نکنند و از آن دوری نمایند. چرا که فساد مردم باعث می‌شود تا حکومت مشغول کارهای آنان شود و بدین طریق از مسیر اصلی خود یعنی هدایت جامعه و رفق امور کشور، دریغ ورزد و یا دوری نماید. بنابراین مردم باید از لذت‌های دنیایی چشم‌پوشی کرده و خود را درگیر آن نکنند. غرق در فساد شدن جامعه را به زوال می‌کشاند. مردم نباید با اقدامات خود تخم فساد را در زمین بپاشند و زمینه‌ساز تحلقات دیگری در جامعه شوند.

ب- اطاعت از حاکمان

جدول ۳. تعداد فراوانی کدها در مقوله اطاعت از حاکمان

تعداد کدها	مؤلفه
۱۲	اطاعت از حاکمان

این مضمون دارای ۱۲ کد است که عبارتند از: عمل کردن به وصیت پیامبر توسط مردم، سوار شدن بر کشتی اطاعت از ما، روی به حق آوردن، پیروی از حاکم، بیعت با حاکم، پند گرفتن از سخنان امام زمان خود، قیام نکردن بر امام زمان خود، نافرمانی نکردن از دستورات حاکم، بی‌اعتنایی نکردن به دستورات حاکم، کوشش کردن در آنچه امر می‌شود، چشم پوشیدن از آنچه امر نمی‌شود، شناسایی (شناختن) پیشوا.

پ- وفای به عهد و پیمان

جدول ۴. تعداد فراوانی کدها در مقوله وفای به عهد و پیمان

تعداد کدها	مؤلفه
۶	وفا به عهد و پیمان

این مقوله دارای ۶ کد است که شامل وفادار ماندن به عهد، سستی نکردن در کارزار با دشمن، پا پس نکشیدن، نگه داشتن عهد و پیمان، پیروی کردن از سنت پیغمبر، نقش نکردن پیمان توسط مردم. وفای به عهد و پیمان که از دستورات مؤکد قرآن است، و در آیات نبوی به فراوانی مورد تأکید قرار گرفته است، در مجموعه ارزشمند نهج‌البلاغه نیز به عنوان یکی از حقوق حاکم بر مردم معرفی شده است.

ت- خیرخواهی نسبت به حاکم

جدول ۵. تعداد فراوانی کدها در مقوله خیرخواهی نسبت به حاکم

تعداد کدها	مؤلفه
۴	خیرخواهی نسبت به حاکم

این مقوله دارای ۴ کد است که شامل: امر به معروف به حاکم، نهی از منکر به حاکم، نخواستن حاکم برای به دست آوردن بهره‌های دنیا، پرهیز از سخن چینی. امر به معروف و نهی از منکر موهبتی است که جامعه اسلامی بر مبنای دستورات خداوند و پیشوایان دین در اختیار مردم گذاشته است تا در مواقع ضروری حاکم را از اشتباهات و خطاها آگاه نمایند. همچنین مردم نباید حاکم را به خاطر خواسته‌ها و بهره‌هایی دنیایی طلب کنند، بلکه مردم باید خیرخواه حاکم بوده و در این مسیر به او یاری رسانند. سخن - چینی آفت بزرگی است که دامن‌گیر تمام جوامع و حکومت‌ها نیز می‌شود. حضرت علی (ع) مردم را از چنین آفتی حذر می‌دارند. به طور کلی، همکاری و خیرخواهی مردم با حکومت، نشانه مقبولیت آن است؛

به نحوی که به حاکم، قدرت و توان حاکمیت می‌بخشد چرا که اگر حاکم مردم را در کنار خود نداشته باشد، قادر به اداره کشور نیز نیست.

ث- حمایت از حاکم

جدول ۶. تعداد فراوانی کدها در مقوله حمایت از حاکم

مؤلفه	تعداد کدها
حمایت از حاکم	۵

این مقوله دارای ۵ کد است که شامل؛ جهاد کردن، جنگ رفتن در گرما و سرما، بهانه نیاوردن برای جنگیدن، یاری حاکم، هموار کردن سختی‌ها. این مقوله نشان می‌دهد که مردم فقط در دوره صلح نباید از حاکم حمایت کنند، بلکه در دوره جنگ و آشوب نیز دست از حمایت از حاکم بر ندارند. در چنین وضعیتی حاکم هم از مشروعیت برخوردار خواهد شد و هم از مقبولیت اجتماعی.

ج- اعتماد کردن به حاکم

جدول ۷. فراوانی کدها در مقوله اعتماد کردن به حاکم

مؤلفه	تعداد کدها
اعتماد کردن به حاکم	۳

این مقوله دارای ۳ کد است که شامل: اعتماد به گفتار حاکم، اعتماد به کردار حاکم و دل‌ها را متوجه امام کردن می‌شود. در قاموس سیاسی امام علی(ع)، ایجاد امنیت و آرامش تا اندازه‌ای مهم بود که در بحرانی‌ترین لحظات حیات سیاسی خود، از آن غافل نماند. بنابراین، زمانی که افراد بی‌درد و آشوب‌طلبی چون ابوسفیان، خلافت خلیفه اول را بر نمی‌تابیدند و کوشش می‌کردند مدینه را دچار آشوب سازند، امام مردم را به دوری از هر گونه آشوب و هرج و مرج می‌خواندند.

چ- دوری از گمراهی

جدول ۸. تعداد فراوانی کدها در مقوله دوری از گمراهی

مؤلفه	تعداد کدها
دوری از گمراهی	۸

این مقوله دارای ۸ کد است که شامل گمراه نشدن مردم، فریفته دنیا نشدن، شکافتن موج‌های فتنه، نادانی نکردن، اختلاف ایجاد نکردن، پیروی نکردن از هوا و هوس، رد کردن درخواست حيله‌گران و پرهیز از غفلت‌ها می‌شود. این کدها نشان می‌دهند که مردم نیز همچون حاکمان نباید دچار تخطی شوند و از هرگونه گمراهی که به ضرر اجتماع و مصلحت جمع است، دوری ورزند. هرگونه لغزش و خطای مردم

امکان به خطر افتادن جامعه را به همراه دارد. بنابراین مردم باید سعی کنند که از گمراهی دوری کنند.

ح- کنار گذاشتن غرور

جدول ۹. تعداد فراوانی کدها در مقوله کنار گذاشتن غرور

مؤلفه	تعداد کدها
کنار گذاشتن غرور	۵

این مقوله دارای ۵ کد است که عبارتند از به زمین گذاشتن تاج‌های مفاخرت و بزرگی، رشک نورزیدن، پرهیز از خودپسندی، پرهیز از فخر، پرهیز از کبر. این موارد نشان می‌دهند که مردم در یک اجتماع باید عقلانی رفتار کنند و از غرور و کبر دوری کنند. غرور افراد جامعه باعث می‌شود که نقاط ضعف خود را نبینند و مدام در تخیلات و اوهام فرو روند. این امر زمینه‌ساز ورود بیگانگان به جامعه و موج سواری دشمنان بر جامعه اسلامی به منظور تفرقه و دامن زدن به درگیری و نزاع‌های قومی و مذهبی می‌شود. وظیفه تک تک آحاد جامعه این است که به تاج‌های مفاخرت خود تأکید نکنند و به صورت عقلانی با مسائل و پدیده‌ها روبه‌رو شوند.

خ- پرهیز از افراط و تفریط

جدول ۱۰. تعداد فراوانی کدها در مقوله پرهیز از افراط و تفریط

مؤلفه	تعداد کدها
پرهیز از افراط و تفریط	۶

این مقوله دارای ۶ کد است که شامل از دست ندادن احتیاط، شکیبایی نمودن، ثبات قدم داشتن، پرهیز از مستی دنیا، میانه‌روی رفتار کردن و فروتنی در رفتار می‌شود. یکی از آفت‌های عمده جامعه اسلامی، افراط و تفریط چه در سطح مردم و چه در سطح حکومت است. وظیفه مردم در قبال حکومت این است که از افراط و تفریط پرهیز کنند و ثبات قدم داشته باشند تا حکومت هم بتواند به بهترین شکل ممکن خواسته‌های آنان را برآورده سازد. این کدها نمایانگر آن است که مردم نباید دچار افراط و تفریط شوند و در اجتماع با میانه‌روی رفتار کردن خود حکومت را در برقراری جامعه ایده‌آل یاری نمایند.

د- برقراری صلح و آشتی

جدول ۱۱. تعداد فراوانی کدها در مقوله برقراری صلح و آشتی

مؤلفه	تعداد کدها
برقراری صلح و آشتی	۶

این مقوله دارای ۶ کد است که شامل: بدخویی نکردن با یکدیگر، حيله نورزیدن، وقار و آرام بودن،

محبت و دوستی. این مقوله نشان می‌دهد که جامعه باید در صلح و آشتی باشد و از هرگونه نزاع و درگیری پرهیز کنند. همانگونه که وظیفه حکومت حفظ ثبات سیاسی جامعه است، مردم نیز باید در این امر حکومت را همراهی کنند و از هرگونه خشونت در جامعه پرهیز نمایند. صلح از نگاه او ذاتا امر مطلوب است، اما مشروط براین‌که مورد رضای خداوند بوده و عزت و اقتدار جامعه اسلامی در آن حفظ شود. امام نکات متعددی را به عنوان شرایط و الزامات صلح یادآور می‌شود که عبارتند از: هوشیاری نسبت به توطئه‌های دشمن و پیامدهای احتمالی آن؛ آینده‌نگری و دوراندیشی و عدم حسن ظن به دشمن؛ شفافیت و روشن بودن پیمان صلح و عدم تأویل‌پذیری آن و درنهایت پایبندی به معاهدات صلح و پرهیز از هرگونه فریب‌کاری و پیمان‌شکنی. رعایت مجموع این شرایط و الزامات به صلح بُردُرد می‌انجامد که تأمین‌کننده منافع دو طرف منخاصه است (محسنی، ۱۴۰۰: ۲۸۵-۲۸۷).

ذ- همدلی کردن

جدول ۱۲. تعداد فراوانی کدها در مقوله همدلی کردن

تعداد کدها	مؤلفه
۹	همدلی کردن

این مقوله تعداد ۹ کد را به خود اختصاص داده است که عبارتند از پراکندگی نکردن، روی برنگرداندن از یکدیگر، کمک کردن به یکدیگر در زمان فقر، تفرقه نکردن، کمک به برادران، نزدیک شدن به یکدیگر، رها کردن اسیر و گرفتار با مال، پرهیز از نفاق، پرهیز از دورویی. یکی از وظایف مردم در قبال حکومت، همدلی کردن و حفظ اتحاد با یکدیگر است. مردم نباید دچار تفرقه شوند و در هنگام سختی یکدیگر را رها کنند بلکه باید دوشادوش یکدیگر حرکت نمایند. دو رویی و نفاق آفت مردم و جامعه است و حکومت را دچار خسران بزرگی خواهد کرد که ضرر آن در نهایت به چشم مردم خواهد رفت. بنابراین مردم با اتحاد و همدلی می‌توانند از این خسران و ضرر بر جامعه جلوگیری نمایند.

ر- شفاف بودن

جدول ۱۳. تعداد فراوانی کدها در مقوله شفاف بودن

تعداد کدها	مؤلفه
۱	شفاف بودن

این مقوله ۱ کد را به خود اختصاص داده است که شامل: راست گفتن می‌شود که نشان می‌دهد که مردم باید در برابر حکومت شفاف و صادق باشند و از دروغ و نفاق پرهیز کنند. اگر حکومت ببیند که مردم در قبال آن صادق هستند و از گفتار و کردار درست بهره می‌برند، حکومت نیز خود را در برابر آنان

مسئول می‌داند و سعی دارد تا هیچ خبری را از آنان دریغ نکند. شفاف بودن به حکومت این قدرت را می‌دهد که برنامه‌های خود را به خوبی پیش ببرد و مردم را در جریان امور قرار دهد.

ز- زیر بار ظلم نرفتن

جدول ۱۴. تعداد فراوانی کدها در مقوله زیر بار ظلم نرفتن

مؤلفه	تعداد کدها
زیر بار ظلم نرفتن	۲

این مقوله دارای ۲ کد است که شامل راضی نبودن به غارت اموال و تباه نکردن سنت می‌شود. زیر بار ظلم نرفتن یکی از پایه‌های اساسی برای مردم یک جامعه است تا در برابر دشمنان سر خم نکنند.

ژ- عبرت گرفتن

جدول ۱۵. تعداد فراوانی کدها در مقوله عبرت گرفتن

مؤلفه	تعداد کدها
عبرت گرفتن	۱

این مقوله دارای ۱ کد است که عبارت است از: عبرت گرفتن از روزگار که اهمیت تاریخ و درس گرفتن از پیشینیان را نمایان می‌سازد. مردم باید از گذشته پند بگیرند تا از بروز حوادث مشابه اجتناب شود و دچار دسیسه و توطئه نشوند.

۲-۵- تکالیف حکومت در برابر مردم

س- مشارکت

جدول ۱۶. فراوانی کدها در مقوله مشارکت

مؤلفه	مضمین	تعداد فراوانی کدها
مشارکت	مستقیم	۲
	غیر مستقیم	۴
	مرکزیت قرار دادن شهروندان در اداره جامعه	۲

در این مقوله تعداد ۸ کد شناسایی شده‌اند که دو کد مربوط به مشارکت مستقیم، ۴ کد مربوط به مشارکت غیر مستقیم و ۲ کد هم مربوط به مرکزیت قرار گرفتن شهروندان در اداره جامعه است. در مشارکت مستقیم مفهومی به نام بیعت مردم با حاکم را داریم و درنگ نکردن در امر بیعت را. پیروی از نظام شورا، همکاری مردم با پیروان، امر به معروف و نهی از منکر از مصادیق مشارکت غیر مستقیم هستند. نصیحت به حاکمان و مشورت کردن حاکم با مردم نیز در مضمون سوم قرار می‌گیرند.

جایگاه مردم در نظام ولایی برخلاف آنچه مخالفان آن تبلیغ می‌کنند بسی والا و ارزشمند است. مردم در نظام ولایی عزت دارند، با آنان خوشرفتاری می‌شود و حریم آبرو، جان، مال، مسکن و شغل آنان محفوظ می‌ماند و همگی در پناه قانون قرار دارند. مردم در نظام ولایی حق دارند بر عملکرد مسئولان نظارت کنند و در صورت نیاز آنان را مورد امر به معروف و نهی از منکر قرار دهند. حکومت اسلامی وظیفه دارد با مردم مشورت کند و احترام آنان را پاس بدارد. نظام ولایی، در تحقق عملی و استمرار خویش، محتاج مشارکت گسترده مردمی است.

ش - حاکمیت قانون

جدول ۱۷. تعداد فراوانی کدها در مقوله حاکمیت قانون

مؤلفه	مضامین	تعداد فراوانی کدها
حاکمیت قانون	حمایت کامل از قانون	۱
	توجه به قشر در حاشیه	۱۰
	اجتناب از خودخواهی	۱۱
	نیروی پلیس فسادناپذیر	۱
	ماهیت بی طرفانه حقوق و قانون	۱
	عدالت در اجرای قانون	۱
	سیستم قضایی مستقل	۱

این مقوله ۲۵ کد و ۷ مضمون را در بر می‌گیرد که عبارتند از حمایت کامل از قانون ۱ کد (وفاداری به حقوق مردم)؛ توجه به قشر در حاشیه ۱۰ کد (مأیوس نشدن ضعفا، سوءاستفاده نکردن از اموال مسکینان، نپذیرفتن دعوت متمکنان شهر توسط حاکم، دشمن ظالم بودن، یاور مظلوم بودن، رسیدگی به مستمندان، رسیدگی به تهیدستان، رسیدگی به نیازمندان، رسیدگی به از کارافتادگان و اختصاص قسمتی از بیت‌المال به نیازمندان)؛ اجتناب از خودخواهی ۱۱ کد (ترس از خدا، نبالیدن به خود از کیفر دادن مردم، امر نکردن سریع توسط حاکم، ستم نکردن به مردم، دوری از مدح و ستایش، برکنار بودن از خودبینی، پرهیز از منیت، پرهیز از هوا و هوس توسط زمامدار، اعراض از جلب توجه، فرو بردن خشم، دوری از خودپسندی)؛ نیروی پلیس فسادناپذیر ۱ کد (زدن شمشیر بر فرمانروای دزد)؛ ماهیت بی طرفانه حقوق و قانون ۱ کد (پشتیبانی نکردن از فرزندان در صورت تخلف مالی)؛ عدالت در اجرای ۱ کد (خیانت نکردن به حقوق مردم)؛ سیستم قضایی مستقل ۱ کد (بازگرداندن اموال ربوده شده توسط حاکم)

جدول ۱۸. تعداد فراوانی کدها در مقوله اجماع‌گرایی

مؤلفه	مضامین	تعداد فراوانی کدها
اجماع‌گرایی	میانجیگری حکومت	۱
	توسعه پایدار	۳
	محترم شمردن حقوق بشر	۹
	مبارزه با تبعیض	۳
	تنوع فرهنگی	۲
	همذات‌پنداری حکومت با مردم	۳
	انسجام اجتماعی	۷
	توسعه مناطق محروم	۱
	تقدم منافع جمعی بر منافع فردی	۵
	مبارزه با فساد	۱۰

منظور از اجماع‌گرایی یک نوع توافق عام و همگانی است که مورد قبول همگان باشد. این مقوله، ۱۰ مضمون و ۴۴ کد را به خود اختصاص داده است. اجماع با بیعت نیز تفاوت دارد اجماع یا اتفاق نظر به معنی یکسان بودن نظر فقیهان همه دوره‌ها بر پذیرش یا رد یک حکم شرعی است. بر اساس نظر امامیه، اجماع نظر فقیهان ارزش ذاتی ندارد و فقط به این دلیل اعتبار دارد که می‌تواند بیانگر دیدگاه معصومان و در اصطلاح فقهی کاشف سنت آنان باشد.

میانجیگری حکومت ۱ کد (پوشاندن عیوب مردم)؛ توسعه پایدار ۳ کد (همت گماشتن برای اصلاح مردم، آبادانی شهر و روستا و اصلاح وضع کشور)؛ محترم شمردن حقوق بشر ۹ کد (نیکی کردن به مردم، عیوس وارد نشدن به خانه مردم، بهتان نزدن به مردم، تجاوز نکردن به مردم، احترام به زنان، خوش رفتاری با همسایگان، خودداری از آزار مردم، ناراحتی ایجاد نکردن برای مردم و مشکل ایجاد نکردن برای مردم)؛ مبارزه با تبعیض ۳ کد (طعمه نبودن حوزه فرمانروایی، تقسیم نکردن اموال بین خویشاوندان)؛ تنوع فرهنگی ۲ کد (نقض نکردن سنت‌ها و وجود گروه‌های مختلف در جامعه)؛ همذات‌پنداری حکومت با مردم ۳ کد (برتری ندانستن رئیس در برابر مردم، محبت کردن به مردم و تحمل شنیدن سخن مردم)؛ انسجام اجتماعی ۷ کد (مدارا کردن با مردم، محکم کردن پیوندهای دوستی و محبت، پشت نکردن به یکدیگر، قطع نکردن رابطه، یکی بودن، وحدت امت و اتحاد امت)؛ توسعه مناطق محروم ۱ کد دارد (آبادانی قبائل)؛ تقدم منافع جمعی بر منافع فردی ۵ کد (تضییع نکردن حقایق، دگرگون شدن زمامدار نسبت به رعیت،

واگذار نکردن زمین به بستگان، منعقد نکردن قرارداد به نفع شخصی، پرهیز از امتیازخواهی؛ مبارزه با فساد ۱۰ کد (خانه خریدن توسط قاضی از فرد مرده، اموال مردم در دست حاکم، فریب نخوردن لدت‌های دنیایی، خیانت نکردن در غنائم، سخن گرفتن بر والیان، مردم را به فساد نینداختن، تصاحب نکردن زمین توسط حاکم، نخوردن بیت‌المال، ربودن از بیت‌المال، در اختیار نگرفتن زمین شخصی).

ض - شفافیت

جدول ۱۹. فراوانی کدها در مقوله شفافیت

مؤلفه	مضامین	تعداد فراوانی کدها
شفافیت	دسترسی به اطلاعات	۵
	نظارت	۱
	شفاف‌سازی	۴

مقوله شفافیت دارای ۳ مضمون و ۱۰ کد است. مضامین شامل دسترسی به اطلاعات، نظارت و شفاف‌سازی است.

دسترسی به اطلاعات ۵ کد (فرستادن صورت حساب والیان و کارگزاران به حاکم، پنهان نکردن اسرار توسط زمامدار، ارائه گزارش، ارائه گزارش از حاکمان، نیستن درهای مجلس به روی مردم)؛ نظارت ۱ کد (زیرنظر گرفتن اعوان و انصار)؛ شفاف‌سازی ۴ کد (افشاگری کردن، برحذر بودن از تغافل، کنار رفتن پرده از روی اعمال حاکم و پرهیز از کارهای پنهانی).

ط - پاسخ‌گویی

جدول ۲۰. فراوانی کدها در مقوله پاسخ‌گویی

مؤلفه	مضامین	تعداد فراوانی کدها
پاسخ‌گویی	ارائه خدمات کافی به مردم	۲
	نهادهای معتبر و قابل اعتماد	۴
	مطالبه‌گری مردم	۴
	رضایت مردم	۱۱

طبیعتاً نهادهایی که امروزه در جوامع اسلامی وجود دارند، با آنچه در گذشته وجود داشته، متفاوت است اما این امر به معنای نادیده گرفتن از توصیه‌های حضرت علی (ع) و عمل نکردن به آن نمی‌شود چرا که در دستور کار تمامی نهادها می‌بایست مبنای علمی برای اجرای برنامه‌ها و خط‌مشی‌های آن وجود داشته باشد. در نهادسازی و نهادگرایی، اصل بر رضایت مردم و بالا بردن میزان بهره‌وری نهادها است که

این مقوله به خوبی در کلام دل‌نشین آن حضرت (ع) گویا است.

پاسخ‌گویی یکی از مقولاتی است که در کلام امام علی (ع) به چشم می‌خورد. ایشان از والیان خود می‌خواهد که نسبت به کارهایشان در برابر مردم پاسخگو باشند. چرا که مردم خواسته‌هایی داشته و از مسئولین و کارگزاران خود در مقابل اقداماتشان پاسخ می‌خواهند. این مقوله دارای ۴ مضمون و ۲۱ کد است.

ارائه خدمات کافی به مردم ۲ کد (رسیدگی به مراجعه‌کنندگان و تشکیل مجلس عمومی)؛ نهادهای معتبر و قابل اعتماد ۴ کد (عمل صالح توسط زمامدار، محروم نکردن مردم از ملاقات با حاکم تخفیف هزینه‌ها بر مردم و عدم اجبار مردم به کار معین)؛ مطالبه‌گری مردم ۴ کد (سنگینی هزینه زندگی، درخواست و سوال مردم از حاکم، ناراحتی مردم از اجرای انصاف و بی‌واسطه سخن گفتن با مردم)؛ رضایت مردم ۱۱ کد (مدارا کردن با مردم، گستردن پر و بال برای مردم، نرم رفتار کردن با مردم، رو به رو شدن با مردم با چهره گشوده، محبت کردن به مردم، لطف کردن به مردم، رحمت روا داشتن به مردم، گذشت کردن نسبت به مردم، هماهنگ بودن امور با رضایت مردم، برخورد خوب با مردم، احسان کردن به مردم).

این مقوله نشان می‌دهد که حاکمان در بلاد اسلامی باید رضایت مردم را در کارها مد نظر داشته باشند و طوری تصمیم‌گیری نمایند که مردم در رأس قرار بگیرند. تمام هم و غم حاکمان باید کسب رضایت مردم و هماهنگ با آن باشد. در غیر این صورت اعتماد مردم نسبت به نهادها و نظام سیاسی از بین رفته و جامعه دچار خسران بزرگی خواهد شد.

ظ- برابری و فراگیری

جدول ۲۱. فراوانی کدها در مقوله برابری و فراگیری

مؤلفه	مضامین	تعداد فراوانی کدها
برابری و فراگیری	ایجاد فرصت	۵
	حفظ رفاه	۳
	سهم داشتن افراد در جامعه	۳

جامعه از افراد و گروه‌های مختلفی تشکیل یافته که می‌بایست حکومت بین آنان مساوات و برابری را رعایت نماید. این مقوله نیز از دیدگاه امام علی (ع) مهم بوده و کارگزاران خود را به رعایت دقیق آن توصیه می‌نماید. سه مضمون و ۱۱ کد برای این مقوله شناسایی شده است.

ایجاد فرصت ۵ کد (تساوی در بین مردم، مأیوس نشدن ضعیفان، موافق بودن کارها با عدالت، مساوی نبودن افراد نیکوکار از بدکار و استقبال از افکار و آرای گوناگون)؛ حفظ رفاه ۳ کد (بی‌نیاز کردن

مردم، گرسنه نماندن یتیمان، جلوگیری از احتکار)؛ سهم داشتن افراد در جامعه ۳ کد (منع نکردن مستمندان از زندگی پر نعمت، مساوی بودن مردم در پیشگاه حاکم و برابری همه مردم در داشتن حقوق یکسان).
 بیشترین کدها در این مقوله، مربوط به ایجاد فرصت است و دو مقوله دیگر به طور مشترک پس از آن کدها را به خود اختصاص داده‌اند. این مقوله حاکی از آن است که در دیدگاه امام علی (ع)، ایجاد فرصت در صورت فراهم شدن برابری رقم خواهد خورد و مردم با نظام سیاسی خود بیگانه نمی‌شوند بلکه سعی می‌کنند تا تلاش خود را بیشتر کرده و در نتیجه شایسته‌سالاری حاکم شود. حکومت نیز در تلاش است تا رفاه را برای جامعه مهیا سازد و معیشت آنان را در نظر بگیرد. چرا که در غیر این صورت تبعیض روا داشته و بخش بزرگی از جامعه از رفاه محروم خواهند شد. وقتی که فرصت مهیا باشد، افراد نیز احساس سهم در جامعه دارند و خود را بخش مجزا از بیکره جامعه نمی‌دانند.

ع- اثربخشی و کارایی

جدول ۲۲. فراوانی کدها در مقوله اثربخشی و کارایی

مؤلفه	مضامین	تعداد فراوانی کدها
اثربخشی و کارایی	استفاده صحیح از منابع جامعه	۳
	حفاظت از محیط زیست	۸
	استفاده از مهارت کارگزاران	۹
	دستگاه بروکراسی قوی	۷
	سامان دادن به نظام مالیات	۵
	عبور از بحران‌ها	۲
	نظام آموزشی مطلوب	۳
	برقراری نظم و انضباط	۱

کارایی با توجه به میزان منابع استفاده شده برای انجام یک فعالیت مشخص سنجیده می‌شود و افزایش کارایی - که گاهی در ادبیات مهندسی به آن راندمان هم گفته می‌شود - به معنای کاهش اتلاف منابع در انجام یک فعالیت است. اثربخشی با توجه به میزان همسو بودن فعالیت‌ها با هدف‌های تعیین شده سنجیده می‌شود. بنابراین افزایش اثربخشی به این معناست که فعالیت‌های ما، بیش از گذشته با هدف‌هایمان همسو شده است. در تعریف بهره‌وری جمله‌ای نمادین و مشهور وجود دارد که می‌گوید بهره‌وری حاصل جمع کارایی و اثربخشی است.

این مقوله یکی از پر اهمیت‌ترین مقولات در حکمرانی مطلوب و بالتبع از کلام امیرالمومنین علی (ع)

است. زیرا این مقوله عصاره و مطلوبیت نظام سیاسی و نهاد حاکمیت را به نمایش می‌گذارد. هر چه دامنه و بُرد این مقوله بیشتر باشد، کارآمدی آن نیز بیشتر است. از این رو، در دیدگاه امام علی (ع) اثربخشی و کارایی جزو لاینفک حکومت به شمار می‌رود و تمامی کارگزاران باید تلاش خود را برای ارتقای آن انجام دهند و از هیچ کوششی دریغ نوزند. این مقوله، دارای ۸ مضمون و ۳۵ کد است.

استفاده صحیح از منابع جامعه ۳ کد (کنار گذاشتن اسراف، پرداخت حقوق کافی به کارمندان، تفاوت نگذاشتن بین صنعتگران)؛ حفاظت از محیط زیست ۸ کد (فراری ندادن حیوانات، ناراحت نکردن حیوانات، رعایت مراعات حیوانات، کوشش در آبادانی زمین، خشک شدن آب چشمه‌ها، کمی (کمبود) باران، دگرگونی زمین در اثر آب گرفتن و فساد بذرها)؛ استفاده از مهارت‌های کارگزاران ۹ کد (سست نبودن مالک اشتر، شجاع بودن مالک، به کار گماردن مالک به عنوان والی مصر در جلوگیری از جنگ، قرار دادن کارگزاران دیر خشمگین شونده، قرار دادن کارگزاران عذرپذیر، قرار دادن کارگزاران رثوف و مهربان، انتخاب برترین فرد از این مردم برای تصدی منصب قضا، دانایی و تخصص)؛ دستگاه بروکراسی قوی ۷ کد (میان روی رفتار کردن با مردم، ویران نکردن زمین‌ها توسط فرمانروا، روا داشتن انصاف نسبت به مردم ثر جمع‌آوری خراج، دست نزدن به اموال مسلمان و غیرمسلمان، فرستادن م‌موران مخفی جهت بازرسی، بازپرسی مداوم پنهانی، پاسخ دادن به کارگزاران دولتی)؛ سامان دادن به نظام ۵ کد (تسلیم خزانه به حاکم توسط والیان، مشخص شدن زکات، تازیانه نزدن به مردم هنگام گرفتن خراج و جزیه، گرفتن خراج از مردم، زیرنظر گرفتن دقیق خراج و مالیات)؛ عبور از بحران‌ها ۲ کد (گفتگو با دانشمندان و مجازارت محتکر)؛ نظام آموزشی مطلوب ۳ کد (شرمگین نشدن از ندانستن، آشکار شدن علم در اعضا و جوارح و فراوانی دانش)؛ برقراری نظام و انضباط در جامعه ۱ کد (وجود حکومت برای جلوگیری از فتنه و هرج و مرج).

میزان بیشترین کدها، در مضمون استفاده از مهارت کارگزاران بوده و سپس حفاظت از محیط زیست و دستگاه بروکراسی قوی بیشترین کدها را به خود اختصاص داده‌اند. مهارت‌های کارگزاران نسبت معناداری هم با نظام آموزشی مطلوب و دستگاه بروکراسی قوی دارد. هر چه میزان مهارت‌ها بیشتر باشد، کارایی و اثربخشی نظام سیاسی نیز بیشتر خواهد شد و برعکس. دستگاه بروکراسی قوی نیز نماد اثربخشی حکومت است و حکومت باید هم پاسدار انسان‌ها و هم محیط زیست باشد. در این میان کمترین مضمون، برقراری نظم و انضباط است.

غ- مسئولیت پذیری

جدول ۲۳. تعداد فراوانی کدها در مقوله مسئولیت پذیری

مؤلفه	مضامین	تعداد فراوانی کدها
مسئولیت پذیری	به فکر مردم بودن	۷
	داشتن حس تعلق	۲
	قبول اشتباهات	۲

حکومت باید در برابر جامعه مسئول باشد. مردم حکومت را برای آن انتخاب می‌کنند که بخشی از وظایف خود را به حکومت واگذار نمایند. بنابراین شایسته است که حکومت مسئولیت خویش را به خوبی ایفا نماید. این مقوله دارای ۳ مضمون و ۱۱ کد است. به فکر مردم بودن ۷ کد (نخوردن خوراکی- های خوشمزه با وجود گرسنگان، دنیا پرست نبودن، اطلاع مردم، رسیدگی به یتیمان، پنهان نشدن حاکم از مردم، توجه به افراد پایین‌تر از خود و به‌فریاد مردم رسیدن)؛ داشتن حس تعلق ۲ کد (ذخیره نکردن مال، تحمل کردن سختی‌ها)؛ قبول اشتباهات ۲ کد (سرزنش خود و تخطئه خود). در این مقوله بیشترین کدها مربوط به مضمون به فکر مردم بودن و دو مضمون دیگر به طور مشترک پس از آن قرار دارند. این امر حکایت از آن دارد که مسئولیت‌پذیری نسبت معناداری با مردم دارد و حکومت باید به فکر آنان باشد.

ف- چشم‌انداز استراتژیک

جدول ۲۴. تعداد فراوانی کدها در مقوله چشم‌انداز استراتژیک

مقوله	مضامین	تعداد فراوانی کدها
چشم‌انداز استراتژیک	آمادگی برای آزمایش	۱
	آموختن از تجربه دیگران	۷
	حرکت مطابق با نیازهای مردم	۴
	توجه به نسل آینده	۱
	برآورد منابع و هزینه‌ها	۲
	افق‌های رو به جلو	۳

این مقوله نگاه به آینده را مد نظر دارد و درصدد آینده‌نگری است هر چند نگاه به گذشته را نیز نفی نمی‌کند. برای این مقوله ۶ مضمون و تعداد ۱۸ کد مورد شناسایی قرار گرفت. آمادگی برای آزمایش ۱ کد (امتحان کردن کارمندان)؛ آموختن از تجربه دیگران ۷ کد (عبرت گرفتن از تاریخ، نگرستن به زمامداران پیش از خود، عبرت گرفتن از گذشتگان، معطوف داشتن توجه خود به روش‌های خوب پیامبر، پند گرفتن

از حوادث روزگار، بیمودن راه درست پیشینیان، عبرت‌آموزی؛ حرکت مطابق با نیازهای مردم ۴ کد (فریب ندادن مردم، خیانت نکردن به مردم، بدون ترس سخن گفتن با حاکم، برآوردن نیازهای مردم)؛ توجه به نیازهای نسل آینده ۱ کد (ضایع و تباه نکردن نعمت‌ها)؛ برآورد منابع و هزینه‌ها ۲ کد (به مقدار ضرورت استفاده کردن از اموال توسط والیان، دقت کردن در مصرف اموال)؛ افق‌های رو به جلو ۳ کد (به فکر فردا افتادن، یافتن بهترین مشاوران از میان مردم، از دست ندادن فرصت‌ها). بیشترین تعداد کدها در این مقوله مربوط به آموختن از تجربه دیگران است و کمترین آن مربوط به توجه به نیازهای نسل آینده و آمادگی برای آزمایش است. این امر نشان می‌دهد که برای حرکت به سوی آینده، باید از گذشته درس گرفت و آموخته‌های دیگران را ارزشمند دانست چرا که مطالعه تاریخ چراغ راه آینده خواهد بود و می‌توان از تکرار اشتباهات جلوگیری به عمل آورد. همچنین برای رو به جلو حرکت کردن، باید حکومت خود را با نیازها و خواسته‌های خود تطبیق دهد، نه آنکه مردم رشد کنند و حکومت عقب بماند، بلکه باید در یک راستا حرکت نمایند و به موازات هم پیش بروند.

ق- ثبات سیاسی

جدول ۲۵. تعداد فراوانی کدها در مقوله ثبات سیاسی

مؤلفه	مضمین	تعداد فراوانی کدها
ثبات سیاسی	اجرای خط مشی‌های عمومی	۲
	تعهد نظام سیاسی	۶
	عدم خشونت در جامعه	۷
	پرهیز از نزاع‌های داخلی	۵

ثبات سیاسی یکی از شروط اصلی شکل‌دهی به نظریه حکمرانی مطلوب است. ثبات سیاسی شرایطی را فراهم می‌آورد که نظام سیاسی کارکدها و کارویژه‌های خود را به شیوه بهتری ارائه دهد. در مقابل آن، بی‌ثباتی قرار دارد که به معنای تکرار برخی وقایع سیاسی - اجتماعی است. این وقایع عبارتند از: تغییرات نامطمئن و بی‌در پی مسئولین، تغییر مکرر قوانین، تظاهرات اعتراضی، شورش‌ها، کودتاها، ترورها و ... (گیدنز، ۱۹۸۵: ۶۵). ثبات سیاسی به این جهت اهمیت دارد که در صورت تحقق آن، عدالت و برابری در جامعه حاکم می‌شود و ناآرامی به حداقل می‌رسد. در واقع رابطه ثبات سیاسی با حکمرانی مطلوب به صورت معکوس است. هر چه میزان خشونت در جامعه بالا باشد، ثبات سیاسی و به تبع آن حکمرانی مطلوب پایین‌تر است و برعکس (اسپوزیتو و وال، ۱۳۹۰: ۱۳۳). ثبات سیاسی باعث می‌شود که حکومت مسائل و چالش‌های خود را برطرف کند و به موضوعات دیگری نظیر توسعه اقتصادی و اجتماعی

فرهنگی را پیش برد. اما در نبود ثبات سیاسی، مشکل امنیت نیز به وجود خواهد آمد و حکومت را از مسیر اصلی خود منحرف می‌سازد. به همین دلیل در دیدگاه حضرت علی (ع) نیز این موضوع مورد توجه قرار گرفته است. این مقوله دارای ۴ مضمون و ۲۰ کد است. اجرای خط مشی‌های عمومی ۲ کد (حیله نوزیدن به مردم و صلح ایجاد کردن)؛ تعهد نظام سیاسی ۶ کد (قطع کردن دشمنی با مردم، محترم شمردن تعهدات، پیمان نشکستن، خیانت نکردن در عهد، خلف وعده نکردن، پاسداری از عهد و پیمان‌ها)؛ عدم خشونت در جامعه ۷ کد (آزار نرساندن به زنان، به خشم در نیاوردن زنان، نترساندن مردم، گشایش گره از وحشت مردم، تهدید نکردن مردم، گذشتن از مجرم، گذشت از تقصیرات مردم)؛ پرهیز از نزاع‌های داخلی ۵ کد (صلح اختیار کردن توسط مخالفان، جلوگیری از تفرقه، جنگ کردن با کسانی که فقط اعلام جنگ می‌کنند، برداشتن شمشیر از مردم، اعتماد نکردن به تفاخرات قومی).

- تجزیه و تحلیل داده

درباره تکالیف مردم در برابر دولت باید اشاره کرد که در نهج‌البلاغه و در دیدگاه اسلامی حکومت صرفاً در برابر مردم دارای وظیفه نیست، بلکه مردم نیز دارای وظایف و تکالیفی هستند که باید نسبت به این وظایف تمام تلاش خود را به کار گیرند تا به بهترین نحو ممکن حکمرانی مطلوب در جامعه حاصل گردد. در جدول و نمودار زیر این امر را نشان داده‌ایم که مردم چه تکالیفی در برابر حکومت دارند.

جدول ۲۶. تعداد فراوانی کدها در مقولات وظایف مردم در برابر حکومت

مقوله	تعداد کدها
دوری از فساد	۲
اطاعت از حاکمان	۱۲
وفا به عهد و پیمان	۶
خیرخواهی نسبت به حاکم	۴
حمایت از حاکم	۵
اعتماد کردن به حاکم	۳
دوری از گمراهی	۸
کنار گذاشتن غرور	۵
پرهیز از افراط و تفریط	۶
برقراری صلح و آشتی	۶
همدلی کردن	۹
شفاف بودن	۱

۲	زیر بار ظلم نرفتن
۱	عبرت گرفتن

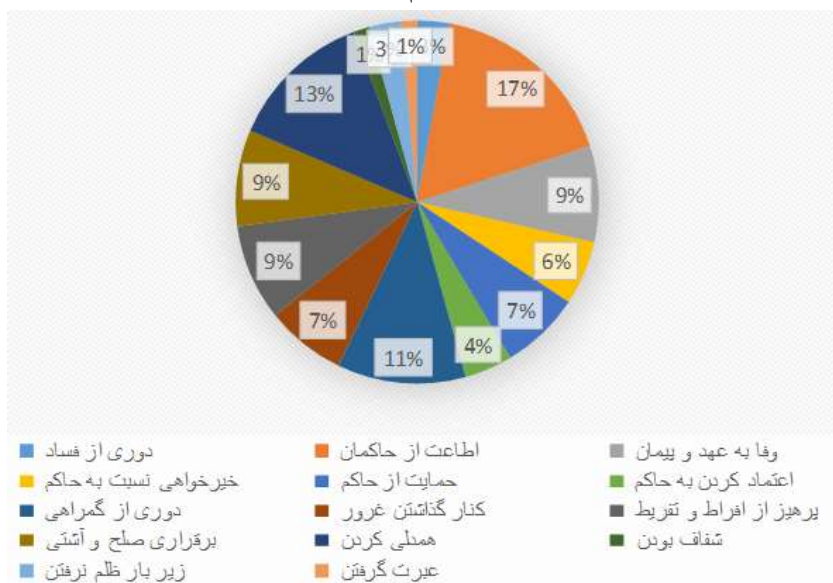
همانگونه که از جدول و نمودار زیر مشاهده می‌شود؛ بیشترین کدها مربوط به اطاعت از حاکمان است. این امر نشان می‌دهد که مردم باید از حاکمان صالح و شایسته خود اطاعت کنند و آنان را امین خود بدانند. چرا که حکومت داشتن از حکومت نداشتن بهتر است و امور جامعه به مراتب بهتر اداره می‌گردد. پس از آن همدلی کردن در رتبه بعدی قرار دارد که حاکی از آن است که جامعه باید در قبال یکدیگر اتحاد و همدلی داشته باشند. در صورت فقدان چنین مقوله‌ای ثبات جامعه از هم می‌پاشد و تفرقه بر جامعه حاکم می‌شود که نتیجه آن از هم پاشیدگی جامعه و وجود بحران‌های متوالی برای نظام سیاسی خواهد شد. در نتیجه مردم از آن ضرر خواهند دید و جامعه دچار خسران خواهد شد.

در جایگاه بعدی دوری از گمراهی قرار دارد که مردم باید در جامعه راه درست را بروند و از گمراهی دوری نمایند. در صورت اجرا نکردن این مقوله گسست جامعه از هم خواهد شکست و چندپاره خواهد شد. پس از آن وفاعی به عهد و پیمان، برقراری صلح و آشتی و پرهیز از افراط و تفریط قرار دارد که به صورت مشترک ۶ کد را به خود اختصاص داده‌اند. اگر مردم پیمان خود را بشکنند، حاکمان نیز دچار یأس و ناامیدی خواهند شد و امور جامعه از کف خواهد رفت. شکستن عهد و پیمان باعث می‌شود که نظم جامعه از هم فرو پاشد. هنگامی که صلح و آشتی حاکم نباشد، ثبات سیاسی جامعه در خطر است و امنیت مردم زیر سوال می‌رود. افراط و تفریط نیز باعث می‌شود که دشمنان از گمراهی مردم سواستفاده کنند و بر آنان سوار شوند.

در جایگاه بعدی نیز گنار گذاشتن غرور و حمایت از حاکم قرار دارد. غرور باعث می‌شود که مردم چشم‌هایشان را بر روی واقعیت ببندند و از مسیر اصلی و واقعی منحرف گردند. کنار گذاشتن غرور از این خطر جلوگیری خواهد کرد. حمایت از حاکم نیز سبب قوت قلب نظام سیاسی و پیشبرد برنامه‌های درست حاکم در برابر مخالفین و زورگویان خواهد شد.

کمترین کدها نیز مربوط به مقولات شفاف بودن، عبرت گرفتن، زیر بار ظلم نرفتن، دوری از فساد و اعتماد کردن به حاکم می‌باشد. این امر بدان منظور نیست که از اهمیت کمتری برخوردار هستند بلکه بدین جهت است که اولویت با مقولاتی است که دارای بیشترین کد هستند. از این رو، نسبت معناداری بین مقولات مشاهده می‌شود که اطاعت از حاکم باعث می‌شود که سایر مقولات در راستای آن قرار بگیرند و مردم بیشترین کمک را به حکومت و در نتیجه تأمین رفاه، امنیت و سایر مفاهیم مرتبط با آن حاصل گردد.

نمودار ۲. تکالیف مردم در برابر حکومت

درباره تکالیف دولت در برابر مردم باید اشاره کرد که بین مقولاتی که مورد اشاره قرار گرفت و حضرت علی (ع) به انحاء گوناگون آنان را به کارگزاران دولتی خود سفارش کرده است، نسبت معناداری با یکدیگر دارند به طوری که اولویت قائل شدن برای آنان کمی سخت بوده و دارای درهم تنیدگی خاصی است. با این حال در بین ده مؤلفه ذکر شده، بیشترین کد مربوط به اجماع‌گرایی و کمترین آن مربوط به مشارکت است. بعد از اجماع‌گرایی، اثربخشی و کارایی و سپس حاکمیت قانون قرار دارد. پاسخ‌گویی و ثبات سیاسی در رتبه‌های بعدی قرار می‌گیرند و پس از آن، چشم‌انداز استراتژیک است. برابری و فراگیری به طور مشترک در ردیف بعدی هستند.

از تحلیل محتوایی این مقولات چنین بر می‌آید که در دوره حیات ایشان، جامعه دچار نوعی گسست و چنددستگی بوده که مانع از شکل‌گیری اجماع شده است و ایشان در سفارش‌های خود به این امر تأکید دارند. وقتی که اجماع حاصل شد و نظام سیاسی مستقر شد، می‌بایست حکومت اثربخشی خود را به نمایش بگذارد که همین امر باعث می‌شود تا دولت، تمام ابزارهای خود را برای آن به کار ببرد تا اعتماد مردم را کسب نماید. بدین ترتیب، حاکمیت قانون معنا پیدا می‌کند. یکی از راه‌های جلوگیری از برهم خوردگی جامعه حاکمیت قانون است که باعث سامان دادن به جامعه می‌شود. دولت باید در برابر اقدامات و تصمیمات خود پاسخ‌گو باشد و بتواند ثبات سیاسی را در جامعه ایجاد نماید. بعد از آنکه ثبات بر جامعه

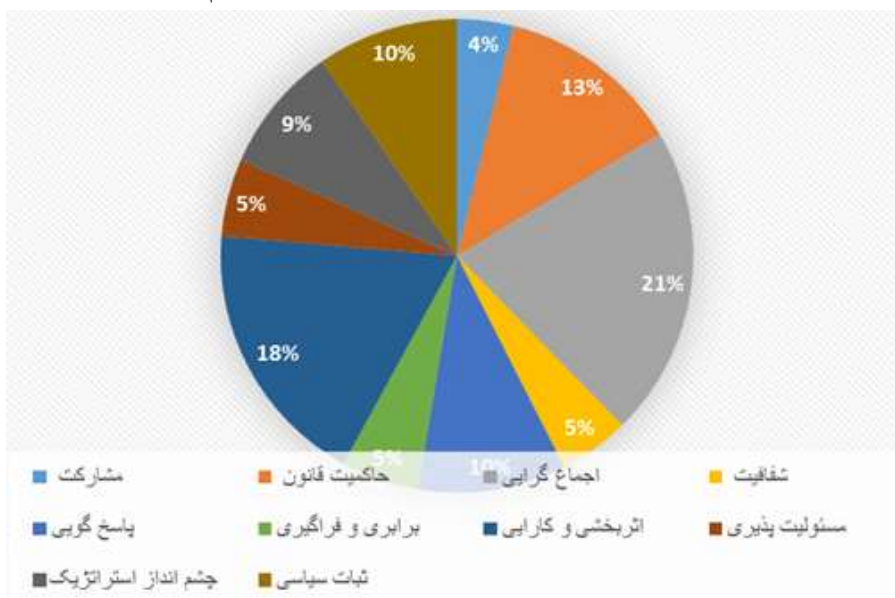

حاکم شد، دولت می تواند به آینده بنگرد و برنامه‌هایی را برای آینده تدوین نماید. این کار نیازمند مسئولیت-پذیری و ایجاد برابری است.

جدول ۲۷. تعداد فراوانی مضامین و کدها در مقولات تکالیف دولت در برابر مردم

تعداد کدها	تعداد مضامین	تکالیف دولت در برابر مردم
۸	۳	مشارکت
۲۶	۷	حاکمیت قانون
۴۴	۱۰	اجماع‌گرایی
۱۰	۳	شفافیت
۲۱	۴	پاسخ‌گویی
۱۱	۳	برابری و فراگیری
۳۸	۸	اثربخشی و کارایی
۱۱	۳	مسئولیت‌پذیری
۱۸	۶	چشم‌انداز استراتژیک
۲۰	۴	ثبات سیاسی

نمودار ۳. درصد فراوانی کدها در تکالیف دولت در برابر مردم

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از بررسی و مطالعه دقیق نهج‌البلاغه می‌توان نمونه‌های فراوانی را از این رابطه دوسویه و حقوق و وظایف حکومت و مردم یافت. شاخص‌های تکالیف مردم در برابر حکومت عبارت است از: دوری از فساد، اطاعت از حاکمان، وفای به عهد و پیمان، خیرخواهی نسبت به حاکم، حمایت از حاکم، اعتماد کردن به حاکم، دوری از گمراهی، کنار گذاشتن غرور، پرهیز از افراط و تفریط، برقراری صلح و آشتی، همدلی کردن، شفاف بودن، زیر بار ظلم نرفتن و عبرت گرفتن می‌شود که در مجموع دارای ۱۴ مقوله و ۷۰ کد می‌باشد. شاخص‌های تکالیف دولت در برابر مردم عبارتند از: مشارکت، حاکمیت قانون، اجماع‌گرایی، شفافیت، پاسخ‌گویی، برابری و فراگیری، اثربخشی و کارایی، مسئولیت‌پذیری، چشم‌انداز استراتژیک، ثبات سیاسی که دارای ۱۰ مقوله، ۵۱ مضمون و ۱۹۷ کد است.

نتیجه‌ای که از این پژوهش به دست آمد، ارتباط معنادار و پیوسته میان مؤلفه‌ها و مقولاتی بود که در کتاب نهج‌البلاغه وجود داشت. از محتوای کلام امیرالمومنین چنین بر می‌آید که حکمرانی مطلوب از دیدگاه ایشان مبتنی بر کسب رضایت الهی، کسب رضایت مردم و تضمین حقوق و منافع جامعه برای همگان است. به گونه‌ای که نه کسی نفع شخصی ببرد و نه خوخواهی بر جامعه حاکم شود. هر چند منظور گرایش به افتادن در دام مکاتب مختلف نیست و هدف آن نبوده که شاخص‌ها را با حکومت امام علی (ع) مورد سنجش قرار دهیم. در واقع شکل‌گیری الگوی پیشرفت اسلامی و ایرانی می‌بایست تنظیم‌کننده روابط صحیح میان مردم و حکومت را در نظر داشته باشد و این امر به خوبی از نهج‌البلاغه استخراج می‌شود. در پیشرفت اسلامی رضایت مردم نیز باید در نظر گرفته شود. مردم بخش جدایی‌ناپذیر حکومت هستند و حاکم نباید به سوی استبداد رأی حرکت نماید بلکه می‌بایست در چارچوب تعیین شده در نظام دینی به اهداف مقبول دست یابد.

حکمرانی مطلوب از دیدگاه اسلام بر اصولی مشخص استوار است که در صورت تخطی از آن پایه‌های حکومت نیز متزلزل خواهد شد و جامعه دچار ورطه سقوط قرار می‌گیرد. در این میان، کارگزاران حکومتی نقش پررنگی را ایفا می‌کنند. بنابراین تربیت نیرو و بازپرسی‌های مداوم باعث می‌شود که کارآمدی حکومت افزایش پیدا کند. آنچه که حضرت علی (ع) به کارگزاران خود سفارش می‌کند، می‌تواند الگوی مناسبی برای جوامع اسلامی و غیراسلامی باشد تا مناسبات خود با مردم را منظم سازند.

الگوی مناسب برای نظام سیاسی در اسلام بعد از غیبت حضرت ولی‌عصر (عج) برگرفته از کتاب‌های اسلامی و سنت پیامبر و امامان معصوم است که در این میان، بعد از قرآن، کتاب نهج‌البلاغه

می‌تواند کارگشای مشکلات کشور باشد. به ویژه آنکه این کتاب راهنمای عمل مناسبی بهم برای مسئولین و هم مردم است که آنان را در یک طراز قرار داده و برای هر یک حق و تکلیفی مشخص کرده است. ضمن آنکه الگوی مناسب در این کتاب، با شرایط و مقتضیات جامعه امروزمین ما همخوانی بیشتری دارد و می‌توان از آن در بحث فساد و رابطه درست با مردم بهره گرفت.

منابع

- فیض الاسلام، علی نقی (۱۴۰۵ق). ترجمه و شرح نهج البلاغه، تهران: سازمان چاپ و انتشارات فقیه (تالیفات فیض الاسلام).
- قادری، عبدالواحد؛ آقاجری، سید هاشم (۱۳۹۳). تحولات اندیشه سیاسی مسلمانان در دوره میانه‌ی اسلامی، جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۶، شماره ۲، ۶۷ - ۱۰۵.
- میدری، احمد (۱۳۸۳). حکمرانی خوب بیان توسعه، تهران: دفتر بررسی‌های اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- نادری، محمد مهدی (۱۳۹۰). حکمرانی خوب؛ معرفی و نقدی اجمالی، اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، سال اول، شماره ۱، ۶۹ - ۹۳.
- ناظمی اردکانی، محمد (۱۳۸۷). حکمرانی خوب با رویکرد اسلامی، مصباح، سال هفدهم، شماره ۷۶، ۱۰۷ - ۱۲۸.
- دباغ، سروش؛ نفری، ندا (۱۳۸۸). «تبیین مفهوم خوبی در حکمرانی خوب»، نشریه مدیریت دولتی، دوره ۱، شماره ۳، ۱۸ - ۳.
- درخشه، جلال؛ شجاعی، جبار (۱۳۹۴). «شاخص‌های حکمرانی خوب در اندیشه و عمل امام علی (ع)»، پژوهش‌های علم و دین، سال ششم، شماره اول، ۱۷ - ۳۶.
- زارعی، محمد حسین (۱۳۸۳). «حکمرانی خوب، حاکمیت و حکومت در ایران»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۴۰، ۲۰۲ - ۱۵۵.
- سامتی، مرتضی؛ رنجبر، همایون؛ محسن، فضیلت (۱۳۹۰). تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی مورد، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، سال اول شماره ۴، ۲۲۳ - ۱۸۳.
- شریف‌زاده، فتاح؛ قلی‌پور، رحمت‌الله (۱۳۸۲). حکمرانی خوب و نقش دولت، مدیریت فرهنگ سازمانی، سال اول، شماره ۴، ۱۰۹ - ۹۳.
- طباطبایی، روح‌الله؛ شیرخانی، علی؛ مطهرنیا، مهدی (۱۴۰۰). بررسی و ارزیابی جایگاه حکمرانی مطلوب در نهج البلاغه، سپهر سیاست، دوره ۸، شماره ۲۷، ۳۰ - ۷.
- طباطبایی، سید احمد (۱۳۸۹). نظام پاسخگویی در حکمرانی خوب؛ مبانی ارزشی، چالش‌ها، موانع و مشکلات احتمالی فراروی ایران، در: مجموعه مقالات همایش حاکمیت و دولت شایسته در ایران ۱۴۰۴، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی شهر ری.
- فیرحی، داوود (۱۳۹۵). فقه و سیاست در ایران معاصر، تهران: نشر نی، چاپ پنجم.

کرپندورف، کلوس (۱۳۹۷). تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی، ترجمه هوشنگ نایی، تهران: نشر نی.
ماحوزی، رضا؛ اعتصامی، مسعود (۱۳۹۵). نظریه دولت در اندیشه سیاسی سنت‌گرایان، دولت‌پژوهی،
دوره ۲، شماره ۷، ۱۳۳ - ۱۶۱.

Biswas, Avijit (2020), Good Governance: Definitions, 8 Characteristics, And Importance, and URL: <https://schoolofpoliticalscience.com/>
Pswarayi-Riddihough, Idah (2018), Keynote Address: Transparency and Public Accountability is at the Core of Good Corporate Governance, URL: <https://www.worldbank.org/>.
World Bank (1999), Findings on Governance, Institutions and Development.